

Wojciech Jaworski

Rosyjskie organizacje społeczne w Królestwie Polskim (1861-1914)

Przegląd Wschodnioeuropejski 5/2, 41-55

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

WOJCIECH JAWORSKI
Sosnowiec

ROSYJSKIE ORGANIZACJE SPOŁECZNE W KRÓLESTWIE POLSKIM (1861–1914)

Russian social organizations in the Kingdom of Poland (1861–1914)

KEYWORDS: Russians, social organizations, Polish Kingdom, 19 century

ABSTRACT: In the Polish Kingdom in the years 1861–1914 were created at least 84 Russian social organizations and 10 their branches. For 1906, they assumed, respectively, 27 and 5. In the governorate cities established 61 associations (including Warsaw – 29), district towns – 28, another city – 1 and rail border settlements – 4. Government action against the social organization marked by legalism, with no concessions to the Russians. The founders and members of the associations were mostly government officials, army and police officers. Among the charitable organizations were the most (22 and 6 branches), social (19) and the cultural and library (17). The activities of the associations were mainly members of the support material and fill their free time.

Kryterium wyodrębnienia rosyjskich organizacji społecznych w Królestwie Polskim jest ich formalny charakter etniczno-narodowy lub rzeczywiste zrzeszanie Rosjan. Pominięto stowarzyszenia, których nazwa odnosiła się tylko do zasięgu terytorialnego.

Klęska powstania listopadowego zapoczątkowała stopniową utratę autonomii Królestwa Kongresowego. W 1832 r. zlikwidowano parlament i armię. Utratę odrębności przyspieszył upadek powstania styczniowego. W 1867 r. wprowadzono rosyjski jako język administracyjny. W latach 1866–1876 zlikwidowano centralne organy administracyjne, przekazując ich uprawnienia odpowiednim ministerstwom i urzędom w Petersburgu. W 1885 r. zamknięto Bank Polski. Spowodowało to obejmowanie stanowisk, szczególnie wyższych, w szeroko rozumianej administracji państwowej przez Rosjan (źródła archiwalne zgromadzone w części ze środków finansowych Komitetu Badań Naukowych w ramach projektu „Przemiany legalnego życia społecznego w Królestwie Polskim w latach 1864–1914” realizowanego w latach 1999–2002, grant nr 1 H01G 035 17. Wobec obowiązywania w Królestwie Kongresowym od 1867 r. kalendarza

juliańskiego zastosowano podwójną datację, uwzględniając kalendarz gregoriański. Występujące nazwy miejscowości mają obecne brzmienie, a te, które nie były siedzibą władz gubernialnych lub powiatowych, zostały uzupełnione o informację o położeniu w ówczesnym powiecie).

Po likwidacji odrębnej armii w Królestwie Polskim na jego obszarze rozmieszczano garnizony wojsk rosyjskich. Po upadku powstania styczniowego zaczęli licznie przybywać Rosjanie – urzędnicy państwowi. Byli oni często samotni, a i posiadający rodziny czuli się wyobcowani w nowych miejscach osiedlenia. Ich pobyt w większości trwał stosunkowo krótko. Tworzyli oni organizacje towarzyskie, których celem było zapewnienie swoim członkom możliwości przyjemnego spędzania wolnego czasu. Ich działalność koncentrowała się na utrzymaniu sal klubowych oraz czytelni prasy i książek. Resursy prenumerowały liczne tytuły prasy oraz gromadziły książki, z których korzystano na miejscu. Za zgodą gubernatorów okazjonalnie urządzano w nich wieczory muzyczne, literackie i teatralne, na które zapraszano zawodowych muzyków, poetów i prozaików.

Minister spraw wewnętrznych zatwierdził 29 listopada/11 grudnia 1875 r. statut wzorcowy dla zebrań towarzyskich w całym Cesarstwie Rosyjskim. Zgodnie z nim organami resurs były dziewięcioosobowe zarządy, trzyosobowe komisje rewizyjne i ogólne zebrania członków, którymi mogli być tylko mężczyźni. Prawo zatwierdzania statutu organizacji należało do ministra. Liberalny statut wzorcowy organizacji towarzyskich z 1875 r. został zakwestionowany w końcu lat 80. Zastępca ministra 6/18 czerwca 1890 r. zatwierdził nowy, odrębny statut wzorcowy dla zebrań towarzyskich w Królestwie Polskim. Najważniejszymi zmianami, jakie wprowadzał, były: co najmniej 1/2 składu zarządu mieli stanowić Rosjanie, w jego skład wchodził bez wyborów naczelnik powiatu; zakazano działalności Cerkwi prawosławnej w święta oraz wprowadzono jako obowiązkowy język rosyjski używany w klubie i dokumentacji. Prawo rejestracji resurs zachował minister spraw wewnętrznych.

W 1861 r. działała Resursa Oficerska w Zamościu. W 1868 r. urzędnicy państwowi i oficerowie wnieśli podanie o zgodę na formalne powstanie w mieście Rosyjskiego Zebrania Szlacheckiego. Jego statut zatwierdził 2/14 marca 1869 r. minister spraw wewnętrznych. Oficjalnie otwarcie klubu nastąpiło 31 grudnia 1869/12 stycznia 1870 r. Ponieważ zatwierdzony statut był zbieżny z wzorcowym z 1875 r., nie dokonano jego zmiany. W latach 80. XIX w., obok dominujących liczebnie Rosjan, wśród członków resursy znalazło się kilku Polaków. W 1888 r. do organizacji należało 56 oficerów i 33 mieszczan, w tym 84 Rosjan i pięciu Polaków, natomiast w 1890 r. odpowiednio 28 i 44. W dziewięcioosobowym zarządzie zasiadali tylko Rosjanie, a jego prezesem był płk Mrłow. Zgodnie z restrykcyjnym statutem wzorcowym 9/21 marca 1891 r. minister zatwierdził nowy statut organizacji zamojskiej, który nie ograniczał jej

członkostwa do Rosjan. Jednocześnie zmieniono jej nazwę na Zamojskie Zebranie Towarzyskie (AGAD, KGGW, 2565; APLub, KGL, 1885:218, 1888:419, 1890:243/a, 1895:335; APLub, RGL-Adm I, 1868:245, 1879:33). Prawdopodobnie uległo ono likwidacji na przełomie XIX i XX w. z powodu braku członków.

Na początku 1865 r. rozpoczęła działalność Resursa Rosyjska (Rosyjskie Zebranie Towarzyskie) w Lublinie, którą przerwano w końcu tego roku. 21 stycznia/2 lutego 1867 r. ponownie ją otwarto za zgodą ministra spraw wewnętrznych, a 20 sierpnia/1 września 1868 r. Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Religijnych zatwierdziła jej statut. Klub otrzymywał pomoc finansową od gubernatora. Nowy, nieznacznie zmieniony, statut zatwierdził namiestnik Królestwa Polskiego 10/22 marca 1870 r. Po wprowadzeniu statutu wzorcowego, 18/30 stycznia 1876 r., ogólne zebranie członków wyraziło chęć dostosowania do niego statutu, na co nie zgodził się 31 stycznia/12 lutego tego samego roku generał-gubernator warszawski. W 1888 r. do organizacji należało 174 urzędników państwowych, w tym 167 Rosjan i siedmiu Polaków. Zmiana statutu resursy nastąpiła zgodnie z reakcyjnym statutem wzorcowym 12/24 czerwca 1891 r. Zmieniła się wtedy także nazwa organizacji na Lubelskie Zebranie Towarzyskie. Formalnie Polacy mogli do niej wstępować, ale w rzeczywistości zachowała charakter rosyjski (APLub, KGL, 1868:267, 1870:60, 1880:14, 1876:386, 1885:218, 1887:301, 1888:419, 1890:243/a; APLub, RGL-Adm I, 1868:178).

Przyczyną wycofania się oficerów z resursy lubelskiej było zarejestrowanie 24 grudnia 1871 r./5 stycznia 1872 r. przez ministra wojny Klubu Wojskowego w Lublinie (APLub, RGL-Adm I, 1872:35).

Statut Rosyjskiej Resursy w Chełmie zatwierdziła 15/27 grudnia 1867 r. Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Religijnych, a 14/26 listopada roku następnego został otwarty klub. Jednak mała liczba członków spowodowała chęć zmiany statutu. W latach 1872–1873 opracowano przy udziale gubernatora i generał-gubernatora warszawskiego projekt statutu, który usunął ograniczenie członkostwa do Rosjan, nie określał języka klubowego, ale wskazywał, że tylko 2/3 składu zarządu mieli stanowić Rosjanie. Nowy statut zmieniający charakter narodowy oraz nazwę organizacji na Chełmskie Zebranie Towarzyskie zatwierdził 18/30 grudnia 1874 r. minister spraw wewnętrznych (APLub, KGL, 1867:110; APLub, RGL-Adm I, 1873:215).

Minister spraw wewnętrznych zatwierdził statut Rosyjskiego Zebrania Towarzyskiego w Warszawie 5/17 sierpnia 1871 r. (APWar, WGUds.Stow, 981) oraz Towarzystwa Rosyjskiego 17/30 października 1905 r. (AGAD, KGGW, 7193; APWar, WGUds.Stow, 314).

Z 1879 r. pochodzi wzmianka o działalności Zebrania Oficerskiego w Biłgoraju (APLub, RGL-Adm I, 1879:33).

W latach 1869–1871 oficerowie próbowali doprowadzić do zalegalizowania Zebrania Szlacheckiego w Janowie Lubelskim. Spotkali się z odmową namiestnika

Królestwa Polskiego, bowiem projekt statutu różnił się zasadniczo od dotychczas zatwierdzonych (APLub, RGL-Adm I, 1869:291).

Urzednicy celni i straży granicznej doprowadzili do zatwierdzenia przez ministra spraw wewnętrznych 24 sierpnia/6 września 1904 r. Zebrania Towarzystwskiego w osadzie kolejowej Kibarty – powiat wyłkowyski. Otwarcie klubu nastąpiło 15/28 listopada tego samego roku (AGAD, KGGW, 2174).

Rosyjscy urzednicy państwowi i oficerowie wojska nie ograniczali swego kontaktu do biernego odbioru kultury w resursach. Byli oni prekursorami tworzenia w Królestwie Polskim organizacji urządzających amatorskie koncerty muzyczne i spektakle teatralne oraz czytanie literatury pięknej i poezji. Statut pierwszej z nich, Rosyjskiego Towarzystwa Miłośników Muzyki i Sztuki Teatralnej w Chełmie, zatwierdził 20 czerwca/2 lipca 1890 r. minister spraw wewnętrznych, który posiadał w tym zakresie uprawnienia. W 1895 r. skupiało ono 145 członków, w tym 95 mężczyzn i 50 kobiet (APLub, KGL, 1889:103, 1895:335; APLub, RGL-Adm I, 1907:136). Rosyjskie Towarzystwo Miłośników Sztuki Scenicznej i Muzycznej w Warszawie zalegalizowano w 1892 r. (AGAD, KGGW, 6471), Kieleckie Towarzystwo Miłośników Sztuki Muzycznej i Dramatycznej – 30 września/12 października 1893 r. (AGAD, KGGW, 2803; APKiel, RGKiel, 5462, 6032), Towarzystwo Miłośników Literatury Pięknej i Sztuki w Piotrkowie Trybunalskim – 30 września/12 października 1898 r. (AGAD, KGGW, 2803; APŁódź, RGP-Prez, 294; APŁódź, RGP-Adm, 6193), Rosyjskie Towarzystwo Miłośników Sztuki Scenicznej w Kaliszu – 3/15 października 1900 r. (AGAD, KGGW, 2803; APŁódź, KGKal, 848), a Rosyjskie Towarzystwo Miłośników Sztuki Muzycznej i Dramatycznej w Suwałkach – 4/17 czerwca 1903 r. (AGAD, KGGW, 2174, 2803). Stowarzyszenie kaliskie w 1903 r. zrzeszało 77 członków, a w 1904 r. – 115.

Nie powiodła się próba założenia w latach 1904–1906 koła miłośników literatury i sztuki w Częstochowie – początkowo wobec uchybień w podaniu i projekcie statutu, a ostatecznie w związku ze zmianą podstawy prawnej legalizacji (APŁódź, RGP-Adm, 7736).

Rosyjscy urzednicy państwowi również byli prekursorami zakładania stowarzyszeń bibliotecznych w Kongresówce. Na wzór organizacji ryskiej doprowadzili oni do zatwierdzenia przez ministra spraw wewnętrznych 25 lutego/9 marca 1899 r. statutu Biblioteki Urzedników Łomżyńskiego Urzędu Skarbowego. Jej pierwszym prezesem zarządu był Nikołaj Pietrov (APBiał, KGL, 758). Prawdopodobnie organizacja była poprzednikiem Towarzystwa Rosyjska Biblioteka Publiczna w Łomży, które zarejestrował 20 maja/2 czerwca 1905 r. gubernator. Towarzystwo w roku powstania skupiało 68 członków, a w 1906 r. – 42 (AGAD, KGGW, 2803; APBiał, KGL, 806; Lech 1974, 313).

Obok kwestii przyjemnego spędzenia „czasu wolnego” problemem dla Rosjan przybyłych do Kongresówki było bezpieczeństwo socjalne. Rosyjskie

Towarzystwo Dobroczynności w Warszawie zarejestrowano 6/18 maja 1866 r., a statut został zatwierdzony 16/28 lipca 1869 r. przez Namiestnika Królestwa Polskiego. W latach 1867–1868 założono jego oddziały w Kaliszu, Kielcach, Lublinie i Piotrkowie Trybunalskim. Do filii kaliskiej w 1896 r. należało 72 członków, kieleckiej w 1870 r. – 73, piotrkowskiej w 1880 r. – 94, a warszawskiej w 1880 r. – 211. Organizacja zrzeszała urzędników państwowych oraz oficerów policji i wojska. W Kielcach, Piotrkowie Trybunalskim i Warszawie utrzymywała ona przytulki dla dzieci. W początkowym okresie działalności opieką otaczano głównie rodziny rosyjskich urzędników i wojskowych, które znalazły się w trudnej sytuacji materialnej. W końcu XIX w. zwrócono uwagę na środowisko napływowych robotników rosyjskich (AGAD, KGGW, 2803; APKiel, RGKiel, 6032; APLub, KGL, 1866:158, 1867:78, 1868:213, 1881:159; APŁódź, KGKal, 566; APŁódź, RGP-Prez, 294; APRad, RGR II, 324; Kępski 1993, 215–216; Szabat 1983, 71).

Działalność charytatywną, obok osób świeckich, podejmowało duchowieństwo prawosławne. Z 1879 r. pochodzi wzmianka o istnieniu Towarzystwa Opiekuńczego przy cerkwi prawosławnej w Chełmie (APLub, RGL-Adm I, 1879:33). Arcybiskup Hieronim zalegalizował 22 grudnia 1898 r./3 stycznia 1899 r. Prawosławne Towarzystwo Opiekuńcze przy cerkwi katedralnej św. Trójcy w Łomży (AGAD, KGGW, 2803; APBiał, KGŁ, 1033). Oba stowarzyszenia utrzymywały przytulki dla dzieci.

Chęć zapewnienia wykształcenia dzieciom pochodzącym z ubogich rodzin spowodowała tworzenie wyspecjalizowanych organizacji dobroczynnych. W 1887 r. zarejestrowano Towarzystwo Pomocy Biednym Uczniom Prawosławnym w Warszawskich Szkołach Miejskich (APWar, WGUds.Stow, 400).

Podobny charakter posiadało Towarzystwo Pomocy Słuchaczom Prawosławnego Seminarium Duchownego w Chełmie, którego statut zatwierdził minister spraw wewnętrznych 26 sierpnia/7 września 1896 r. Na czele jego zarządu do wybuchu I wojny światowej stał arcybiskup Jevłogij. W 1913 r. stowarzyszenie skupiało 61 osób (APLub, ChGUds.Stow, 152; APLub, KGL, 1898:101, 1898:235; APLub, RGL-Adm I, 1896:123).

17/29 listopada 1894 r. minister spraw wewnętrznych zatwierdził statut wzorcowy dla towarzystw pomocy biednym uczniom w Cesarstwie Rosyjskim, a 27 listopada/9 grudnia 1897 r. odrębny dla Królestwa Polskiego, do którego minister finansów 6/18 października 1899 r. wprowadził drobne poprawki. Podstawa prawna dla Kongresówki wzmacniała nadzór administracji nad tymi stowarzyszeniami. Ich organami były zarząd i zebranie ogólne członków. Decyzją ministra spraw wewnętrznych 13/25 grudnia 1897 r. prawo rejestracji tego rodzaju organizacji dobroczynnych uzyskali właściwi gubernatorzy (APBiał, KGŁ, 749; APLub, KGL, 1899:253; APLub, RGL-Adm I, 1899:54/a; APŁódź, KGKal, 258; APŁódź, RGP-Adm, 6340).

Rosyjscy urzędnicy oświatowi i nauczyciele doprowadzili do zarejestrowania 15/27 stycznia 1902 r. Towarzystwa Pomocy Biednym Uczniom w Kielcach. W 1905 r. skupiało ono 91 członków, a w 1906 r. – 66 (AGAD, KGGW, 2803; APKiel, RGKiel, 6031, 6032, 6086).

W 1899 r. rosyjscy urzędnicy oświatowi rozpoczęli starania o utworzenie Towarzystwa Pomocy Biednym Uczniom Progimnazjów Męskiego i Żeńskiego oraz Szkół Miejskich Dwuklasowej Męskiej i Jednoklasowej Żeńskiej im. Aleksandra Puszkina w Zamościu. Po długich zabiegach, dopiero 20 lutego/4 marca 1904 r., nastąpiło zatwierdzenie statutu towarzystwa. Na jego czele stanął A. Gackiewicz (APLub, KGL, 1899:253; APLub, RGL-Adm I, 1901:125, 1905:77).

Nie powiodły się próby założenia towarzystwa pomocy biednym uczniom Żeńskiej Szkoły Mariańskiej w Chełmie w latach 1899–1900 (APLub, KGL, 1899:271) oraz towarzystwa pomocy biednym studentom Instytutu Rolnictwa i Leśnictwa w Puławach w latach 1900–1903 (APLub, RGL-Adm I, 1902:90), z powodu niezgodności projektów statutów ze wzorcowym. Nie udało się Rosjanom utworzyć w latach 1903–1904 drugiego towarzystwa wzajemnej pomocy na wypadek śmierci w Łodzi (APŁódź, RGP-Adm, 7174, 7080).

Konkurencją dla polskich organizacji naukowych miały być stowarzyszenia powstałe w wyniku inspiracji władz państwowych. Wzmacniałyby one pozycję Rosjan w działalności naukowej w Królestwie Kongresowym. Utworzono je przy Cesarskim Uniwersytecie Warszawskim i stawiały sobie za cel rozwój nauk oraz ich popularyzację. Cesarz zalegalizował 29 stycznia/10 lutego 1888 r. Rosyjskie Towarzystwo Lekarskie, 23 grudnia 1888 r./4 stycznia 1889 r. Towarzystwo Przyrodników, a w 1900 r. – Towarzystwo Historii, Filologii i Prawa. W ramach Towarzystwa Przyrodników istniały dwa oddziały: biologiczny oraz fizyki i chemii. Do organizacji mieli należeć wykładowcy poszczególnych wydziałów, inni uczeni pozostający na służbie państwowej oraz zaakceptowani przez członków za osiągnięcia naukowe. Podporządkowanie administracji państwowej było podkreślone poprzez fakt obligatoryjnego piastowania stanowisk prezesa stowarzyszeń przez kuratora warszawskiego okręgu szkolnego. Wydaje się, że nie przejawiały one większej aktywności (Zbiór 1888, 102–133; Zbiór 1889, 148–163; Ichnatowicz 1981, 480; Kiepuska 1981, 523).

W końcu XIX w. zaczęto dostrzegać trudne położenie kobiet, szczególnie należących do warstw niższych, wśród których istniał problem bezrobocia. 9/22 grudnia 1903 r. minister spraw wewnętrznych zalegalizował w Warszawie oddział Towarzystwa Pomocy Pracy Kobiet Rosyjskich. W 1911 r. skupiał on 182 członków. Na czele zarządu oddziału w latach 1911–1914 stała żona generał-gubernatora warszawskiego, Marija Skalon (APWar, WGUds.Stow, 703).

Wydany w następstwie wybuchu rewolucji manifest cesarza Mikołaja II z 17/30 października 1905 r. zapowiedział między innymi liberalizację życia

społeczno-politycznego w Cesarstwie Rosyjskim, a tymczasowe przepisy o stowarzyszeniach i związkach z 4/17 marca 1906 r. ułatwiły zakładanie i funkcjonowanie organizacji społecznych. Przepisy te regulowały zasady legalizacji i działalności wszelkiego typu stowarzyszeń z wyjątkiem religijnych oraz prowadzących dochodową działalność gospodarczą. Prawo legalizacji organizacji przekazano powstałym na ich podstawie urzędom gubernialnym do spraw stowarzyszeń i związków. Istniała możliwość przyjęcia do wiadomości przez urząd faktu powstania organizacji lub zatwierdzenie statutu, co nadawało jej osobowość prawną.

Ukaz Senatu Rządzącego z 13/26 czerwca 1906 r. umożliwił zmianę statutów wcześniej zalegalizowanych organizacji zgodnie z tymczasowymi przepisami o stowarzyszeniach i związkach (APWar, WGUds.Stow, 718). Część z resurs wykorzystwała tę możliwość, przyjmując statuty bardziej liberalne.

Nowy statut Lubelskiego Zebrania Towarzyskiego zarejestrowano 29 grudnia 1912 r./11 stycznia 1913 r. (APLub, LGUds.Stow, 16, 125), a Rosyjskiego Zebrania Towarzyskiego w Warszawie 17/30 stycznia 1913 r. (APWar, WGUds.Stow, 981). Resursa chełmska, której statut formalnie nie ograniczał członkostwa do Rosjan, pod wpływem kształtującej się nowoczesnej świadomości narodowej na przełomie XIX i XX w. stała się w rzeczywistości organizacją rosyjską. Po nieudanych próbach zmiany statutu w latach 1907–1909, nowy, ograniczający jej członkostwo i zmieniający nazwę na Rosyjskie Zebranie Towarzyskie w Chełmie, zarejestrowano 8/21 kwietnia 1914 r. (APLub, RGL-Adm I, 1907:136; APLub, ChGUds.Stow, 149).

Po 1906 r. zarejestrowano nowe resursy rosyjskie, bowiem nie uległy zmianie przyczyny ich powstawania, a ułatwiona została procedura legalizacji. Nowa podstawa prawna umożliwiała członkostwo kobietom. Urzędnicy państwowi i osoby wykonujące wolne zawody doprowadzili do rejestracji 27 października/9 listopada 1906 r. Kącika Rosyjskiego w Warszawie, którego prezesem zarządu w latach 1912–1914 był gen. Piotr Agapiev (AGAD, KGGW, 2714; APWar, WGUds.Stow, 196). W 1910 r. próbowano założyć w stolicy Kongresówki rosyjski klub rodzinny w guberni warszawskiej (APWar, WGUds.Stow, 746).

Dużą aktywność wykazywali urzędnicy państwowi także w miastach gubernialnych i powiatowych. W pierwszej kategorii miast zatwierdzono statuty: Resursy Rosyjskiej w Kielcach 10/23 stycznia 1907 r. (AGAD, KGGW, 2803; APKiel, RGKiel, 6032; APKiel, UGKiels.Stow, 1, 5), Rosyjskiego Klubu Towarzyskiego w Radomiu 27 stycznia/9 lutego 1907 r. (AGAD, KGGW, 2803, 7200, 7330; APRad, UGRds.Stow, 2, 8, 10), Zebrania (Resursa) Rosyjskiego w Siedlcach 23 marca/5 kwietnia 1909 r. (APLub, SGUds.Stow, 111). W miastach powiatowych zarejestrowano: 12/25 czerwca 1907 r. Towarzystwo Rosyjskie w Białej Podlaskiej (AGAD, KGGW, 7202; APLub, SGUds.Stow, 109), 11/24 lutego 1909 r. Zebranie Towarzyskie (Resursa) w Miechowie – statut za-

twierdzono 15/28 lutego 1909 r. (APKiel, RGKiel, 6032; APKiel, UGKields.Stow, 1, 14), 5/18 listopada 1909 r. Zebranie Towarzyskie w Mińsku Mazowieckim (AGAD, KGGW, 2267; APWar, WGUds.Stow, 24, 51, 677) i 5/18 czerwca 1910 r. Kółko Rosyjskie w Sandomierzu (APRad, UGRds.Stow, 2). Jednak zbyt mała liczba członków spowodowała likwidację resurs w Mińsku Mazowieckim 27 sierpnia/9 września 1911 r. oraz w Miechowie 1/13 marca 1912 r.

Graniczny charakter osad kolejowych, które były siedzibami licznych urzędów państwowych, doprowadził do zarejestrowania przez ich pracowników Zebrania Rodzinnego w Aleksandrowie Kujawskim – powiat niezawski 24 maja/6 czerwca 1911 r. (APWar, WGUds.Stow, 779) oraz Zebrania Towarzyskiego w Grajewie – powiat szczuczynski 13/26 listopada 1913 r. (APBiał, KGŁ, 1185, 1216). Członkami drugiej resursy nie mogły być kobiety.

Nie powiodła się próba założenia w 1907 r. rosyjskiego zebrania towarzyskiego we Włocławku (APWar, WGUds.Stow, 515).

Zgodnie z tymczasowymi przepisami zmieniło statut Rosyjskie Towarzystwo Sztuki Scenicznej i Muzycznej w Warszawie. Nowy zatwierdzono 17/30 grudnia 1912 r. Na czele zarządu towarzystwa stanął wtedy prof. Uniwersytetu Warszawskiego, Zinowij Gutnikow (APWar, WGUds.Stow, 955).

W rosyjskim środowisku urzędników państwowych oraz oficerów wojska i policji w stolicy Kongresówki występowały silne antagonizmy. Jeszcze na początku XX w. były w nim obecne także idee panslawizmu. Na wzór statutu Rosyjskiego Towarzystwa Sztuki Scenicznej i Muzycznej zarejestrowano 31 maja/13 czerwca 1913 r. Słowiańskie Towarzystwo Literacko-Artystyczne w Warszawie. Pierwszym prezesem zarządu został wspomniany gen. Piotr Agapiev. W lipcu roku następnego ujawniono w siedzibie stowarzyszenia uprawianie gier hazardowych, które były zakazane w Cesarstwie Rosyjskim (APWar, WGUds.Stow, 996). 12/25 czerwca 1914 r. zalegalizowano Rosyjskie Towarzystwo Sztuki i Literatury w Warszawie (APWar, WGUds.Stow, 1103).

Również na prowincji wśród urzędników państwowych różnych resortów i oficerów wojska istniało zainteresowanie czynnym kontaktem z kulturą. W Lublinie Rosyjskie Towarzystwo Muzyczno-Teatralne zalegalizowano 19 sierpnia/1 września 1906 r. (AGAD, KGGW, 2714, 2718, 2803; APLub, LGUds.Stow, 14, 133) oraz Rosyjskie Kółko Literackie – 17 lutego/ 2 marca 1911 r. (APLub, LGUds.Stow, 15, 132), w Piotrkowie Trybunalskim natomiast Rosyjskie Kółko Miłośników Śpiewu – 29 lipca/11 sierpnia 1906 r. (AGAD, KGGW, 2591, 2719; APŁódź, RGP-Adm, 7458; APŁódź, RGP-Prez, 294, 311) oraz Kółko Muzyczno-Dramatyczne – 16/29 kwietnia 1914 r. (APŁódź, RGP-Prez, 1170), Rosyjskie Towarzystwo Miłośników Sztuki Muzycznej i Dramatycznej w Łodzi – 3/16 marca 1910 r. (APŁódź, RGP-Prez, 792) i Kółko Muzyczno-Wokalne przy Zebraniu Rosyjskim w Siedlcach – 28 lutego/13 marca 1911 r.

(APLub, SGUds.Stow, 112). Jednak członkowie organizacji łódzkiej wykazywali się małą własną aktywnością kulturalną i doprowadzili do zmiany jej charakteru i nazwy na Resursa Rosyjska w Łodzi, którą zarejestrowano 13/26 czerwca 1913 r. (APŁódź, RGP-Prez, 792). Na pierwszego prezesa kółka lubelskiego wybrano Nikołaja Czerlynakiewicza. Na czele zarządu piotrkowskiego stowarzyszenia chóralnego stali: A. Voskobojnikov (1906–1907), D. Nievierovicz (1907–1909), K. Gałkovskij (1909–1910, 1911–?) i A. Trzemskij (1910–1911).

Nie powiodła się próba zatwierdzenia statutu rosyjskiego towarzystwa chóralnego w Warszawie w 1913 r., bowiem miała być to swoista spółdzielnia dająca koncerty dochodowe, a nie organizacja kulturalna (APWar, WGUds.Stow, 1001).

Urzednicy państwowi byli założycielami Towarzystwa Rosyjska Biblioteka Publiczna w Lublinie zalegalizowanego 19 maja/1 czerwca 1907 r. (APLub, LGUds.Stow, 14, 131).

Stosunkowo niewiele uwagi Rosjan skupiała oświata, bowiem mogli realizować w pełni swoje aspiracje w tym zakresie w sieci szkół państwowych. Z inicjatywy dyrektora drugiego gimnazjum handlowego i grupy Rosjan zarejestrowano 23 lutego/7 marca 1912 r. Towarzystwo Wspierania Upowszechnienia Oświaty w Łodzi (APŁódź, RGP-Prez, 977). Pragnąc wzmocnić rolę religii wśród dzieci i młodzieży, arcybiskup warszawski Nikołaj zatwierdził 24 grudnia 1911 r./6 stycznia 1912 r. statut Towarzystwa Oświaty Religijno-Duchownej w Duchu Cerkwi Prawosławnej w Warszawie. Działo przy nim Chrześcijańskie Bractwo Młodzieży Uczącej się (APWar, WGUds.Stow, 903).

Szczegółowy cel stawiało przed sobą Towarzystwo Udzielania Pomocy Materialnej Żeńskim Kursom Wyższym przy Cesarskim Uniwersytecie Warszawskim zalegalizowane 19 stycznia/1 lutego 1913 r., którego założycielami byli ich dyrektor oraz żony urzędników (APWar, WGUds.Stow, 923).

Więcej zainteresowania budziła działalność charytatywna. Dawny oddział kaliski Rosyjskiego Towarzystwa Dobroczynności w Królestwie Polskim przekształcono 20 grudnia 1912 r./2 stycznia 1913 r. w samodzielne Rosyjskie Towarzystwo Dobroczynności w Kaliszu (APŁódź, KGKKal, 2385).

Urzednicy państwowi różnych resortów i oficerowie wojska wraz z żonami zakładali organizacje charytatywne. Dwie konkurencyjne grupy towarzyskie w Chełmie doprowadziły do legalizacji w mieście 9/22 maja 1907 r. Rosyjskiego Towarzystwa Dobroczynności, a 19 maja /1 czerwca tego samego roku Rosyjskiego Żeńskiego Kółka Dobroczynności. Prezesem pierwszego stowarzyszenia była żona dyrektora szkoły mariańskiej, Viera Vyszniakova. Druga z organizacji miała koncentrować swe wysiłki na pomocy dzieciom. Wobec ograniczonych możliwości finansowych postanowiono połączyć oba w Rosyjskie Żeńskie Towarzystwo Dobroczynności, które zostało wpisane do rejestru 16/29 stycznia 1910 r. Jego pierwszym prezesem była żona urzędnika skarbowego, Elena

Siemienovskaja (AGAD, KGGW, 7457, 7521; APLub, LGUds.Stow, 14, 15, 153; APLub, RGL-Adm I, 1907:63). Rosyjskie Towarzystwo Dobroczynności w Hrubieszowie, którego statut zatwierdzono 4/17 lipca 1908 r., obok pomocy biednym planowało otwarcie w mieście szkoły rolniczej i pszczelarskiej dla młodzieży z guberni: kieleckiej, lubelskiej, radomskiej i siedleckiej. Na jego czele stali O. Milkov (1910) i L. Maliuk (1911). W 1911 r. skupiało ono 69 członków (AGAD, KGGW, 7354; APLub, LGUds.Stow, 15, 154). Towarzystwo Pomocy Odzieżowej Biednym we Włocławku zalegalizowano 2/15 maja 1907 r. Jego prezesami były żona notariusza Jelizavieta Granicz (1907) i żona generała Varvara Kozłowska (1908). W 1908 r. należały do organizacji 63 osoby (APWar, WGUds.Stow, 356).

W związku z wojną rosyjsko-japońską powstał w Łomży na początku 1906 r. oddział ogólnorosyjskiego Towarzystwa Pomocy Pośmiertnej Poległym na Wojnie Żołnierzom i Ich Rodzinom. W 1911 r. drugi oddział stowarzyszenia w Kongresówce założono w Turku (APBiał, KGŁ, 1033; APŁódź, KGKał, 2232).

Ewenementem w skali Królestwa Polskiego był zainicjowany w 1912 r. w Ostrowcu Świętokrzyskim (powiat opatowski) oddział Wszechrosyjskiego Towarzystwa Pomocy Biednym Pedagogom (APRad, UGRds.Stow, 56).

Po wprowadzeniu tymczasowych przepisów powstały nowe organizacje pomocy biednym uczniom. Wnosiły one opłaty szkolne, kupowały podręczniki, pomoce szkolne, żywność i ubrania, opłacały miejsce w bursach lub kwatery prywatne oraz pomoc lekarską.

Urzednicy państwowi i nauczyciele powołali do życia Rosyjski Fundusz Naukowy w Warszawie, wpisany do rejestru 7/20 września 1907 r., który udzielał pomocy materialnej uczniom szkół warszawskich, niezależnie od typu. Jego statut został nieznacznie zmieniony w kwestiach finansowych 24 listopada/7 grudnia 1908 r. (AGAD, KGGW, 7194; APWar, WGUds.Stow, 343). Grupa urzędników oświatowych i nauczycieli pod przywództwem arcybiskupa Nikołaja była założycielami Towarzystwa Pomocy Uczniom Wyznania Prawosławnego w Warszawskich Szkołach Początkowych i Miejskich, zalegalizowanego 3/16 stycznia 1909 r. (APWar, WGUds.Stow, 605). Urzednicy państwowi oraz oficerowie wojska i policji wraz z żonami doprowadzili do zarejestrowania: 7/20 grudnia 1907 r. Towarzystwa Pomocy Biednym Uczennicom Gimnazjum Żeńskiego w Łomży (AGAD, KGGW, 7365; APBiał, KGŁ, 864), 3/16 grudnia 1910 r. Towarzystwa Pomocy Biednym Uczennicom Gimnazjum Żeńskiego w Łodzi (APŁódź, RGP-Prez, 866), a 15/28 lipca 1913 r. Towarzystwa Pomocy Biednym Uczennicom Gimnazjum Żeńskiego Olgi Bordyczewskiej w Sosnowcu, powiat będziński (APŁódź, RGP-Prez, 1101). Z inicjatywy urzędników prywatnych i dentysty wyznania mojżeszowego zatwierdzono 30 grudnia 1913 r./12 stycznia 1914 r. statut Towarzystwa Pomocy Biednym Uczennicom Prywatnej Siedmioklasowej Szkoły Eleny Gancvold w Warszawie. Jego pierwszym

prezesem została właścicielka szkoły, E. Gancvold (APWar, WGUds.Stow, 1048). Pracownicy placówki doprowadzili do zalegalizowania Towarzystwa Pomocy Biednym Uczennicom Żeńskiej Szkoły Mariańskiej w Chełmie 24 marca/6 kwietnia 1914 r. (APLub, ChGUds.Stow, 153). Organizacja łomżyńska nie rozpoczęła działalności.

Nie powiodły się próby założenia w latach 1906–1907 towarzystwa pomocy biednym uczniom prywatnych progimnazjów – męskiego i żeńskiego w Puławach (APLub, RGL-Adm I, 1906:105) oraz w 1913 r. towarzystwa pomocy biednym uczennicom Realnego Gimnazjum Żeńskiego Olgi Szestakovej w Łodzi (APŁódź, RGL-Prez, 1146).

Rosjanie założyli także stowarzyszenia wspierające materialnie słuchaczy uczelni wyższych. Z inicjatywy dyrektorów i pracowników wpisano do rejestru 12/25 listopada 1910 r. Towarzystwo Pomocy Biednym Studentom Instytutu Politechnicznego im. Cesarza Mikołaja II w Warszawie (APWar, WGUds.Stow, 791) oraz 8/21 października 1912 r. Towarzystwo Pomocy Biednym Studentom Instytutu Rolnictwa i Leśnictwa w Puławach (APLub, LGUds.Stow, 16, 150).

Trudności ekonomiczne i bytowe skłaniały do tworzenia stowarzyszeń pomocy wzajemnej oraz zawodowych. Urzędnicy kolejowi doprowadzili do wpisania do rejestru 31 maja/13 czerwca 1913 r. Rosyjskiej Samopomocy Mieszkaniowej w Warszawie (APWar, WGUds.Stow, 1017).

Nie udało się założyć pracownikom Instytutu Rolnictwa i Leśnictwa w Puławach w 1906 r. towarzystwa wzajemnej pomocy społeczeństwa rosyjskiego w tym mieście (APLub, RGL-Adm I, 1906:51).

Kupcy utworzyli Rosyjskie Towarzystwo Handlowe w Warszawie zatwierdzone 4/17 lutego 1909 r. Na czele jego zarządu stał w latach 1909–1914 zarządca domu handlowego Siergiej Dierewszczikov (APWar, WGUds.Stow, 608). Natomiast 7/20 marca 1909 r. zalegalizowano w mieście Towarzystwo Rosyjskich Właścicieli Domów, którego prezesem w latach 1910–1913 był Adrian Morozov (APWar, WGUds.Stow, 565, 739).

W okresie liberalizacji powstały nowe rosyjskie organizacje naukowe. Z inicjatywy urzędników oświatowych i nauczycieli założono Płockie Kółko Pedagogiczne, zarejestrowane 31 lipca/13 sierpnia 1906 r. Stawiało ono sobie za cel rozwój pedagogiki i psychologii, gromadzenie materiałów, książek i czasopism fachowych oraz upowszechnianie nauki (AGAD, KGGW, 2803). Podobne cele miało realizować Rosyjskie Zebranie Pedagogiczne w Warszawie, którego statut zatwierdzono 17/30 grudnia 1912 r. Obok naukowego, miało ono mieć charakter kulturalno-towarzyski (APWar, WGUds.Stow, 965). Lekarze wojskowi doprowadzili do zalegalizowania 22 czerwca/5 lipca 1911 r. Rosyjskiego Towarzystwa Oftalmologicznego w Warszawie. Zrzeszało ono latach 1912–1913 od 21 do 26 członków, a prezesem był Nikołaj Łabasov (APWar, WGUds.Stow, 823).

Nie powiodły się próby założenia w Warszawie rosyjskiego kółka literacko-naukowego w latach 1905–1906 (AGAD, KGGW, 2607) oraz towarzystwa miłośników wiedzy technicznej i fizyczno-matematycznej przy Instytucie Politechnicznym im. Cesarza Mikołaja II w 1909 r. (AGAD, KGGW, 8132).

Stowarzyszenie Rosyjskich Nauczycieli i Nauczycielek Szkół Początkowych w Warszawie zalegalizowano 17/30 grudnia 1912 r. Jego zadania były następujące: podniesienie poziomu nauczania języka rosyjskiego oraz geografii i historii Rosji, poprawa sytuacji zawodowo-materialnej członków (APWar, WGUDs.Stow, 919). W Łomży w 1907 r. powstał oddział Kijowskiego Związku Rosyjskich Ludzi Pracy (APBiał, KGŁ, 852).

W Warszawie zostały stworzone organizacje o charakterze finansowym. W 1912 r. założono Rosyjskie Towarzystwo Wzajemnego Kredytu (Rocznik 1915, 159), a 7/20 lutego 1907 r. Kasę Zapomogową przy Towarzystwie Rosyjskim (APWar, WGUDs.Stow, 314).

Celem spółdzielni spożywców było prowadzenie sklepów, które miały sprzedawać dobrej jakości i podstawowego użytku towary spożywcze po umiarkowanych cenach. Ich członkowie posiadali udziały i uczestniczyli w podziale zysków. Świadomość władz państwowych dotycząca wzrostu zainteresowania społecznego zakładaniem stowarzyszeń spożywców spowodowała zatwierdzenie przez ministra spraw wewnętrznych 13/25 maja 1897 r. ich statutu wzorcowego dla Cesarstwa Rosyjskiego. Według statutu organami spółdzielni były: zebranie członków, wykonawczy zarząd i kontrolna komisja rewizyjna. Prawo legalizacji pozostawił minister jednak w swojej gestii. 28 lutego/12 marca 1898 r. rozciągnął on obowiązywanie statutu na Królestwo Polskie. Wobec zwiększającej się liczby podań 5/18 maja 1904 r. przekazał prawo zatwierdzania statutów tego rodzaju spółdzielni właściwym gubernatorom (AGAD, KGGW, 2117).

Wdowy po rosyjskich urzędnikach państwowych doprowadziły do zarejestrowania 12/25 czerwca 1908 r. Stowarzyszenia Spożywców „Pomoc” w Lublinie, które jednak nie rozpoczęło działalności (APLub, RGL-Adm, 1908:48).

Wraz z powrotem władz państwowych do koncepcji utworzenia guberni chełmskiej i wyłączenia jej z Królestwa Polskiego podjęto działania na rzecz rusyfikacji wyznawców prawosławia na jej obszarze.

Z inspiracji kierownika prawosławnego seminarium duchownego Michaiła Kobrina oraz grupy nauczycieli i urzędników państwowych 8/21 stycznia 1908 r. zarejestrowano Rosyjskie Stowarzyszenie Spożywców w Chełmie o charakterze centrali mającej skupiać lokalne spółdzielnie, których członkami mieli być oficjalnie tylko Rosjanie. Liczono, że wielu chłopów ukraińskich wyznania prawosławnego przystąpi do tej organizacji (AGAD, KGGW, 6834; APLub, RGL-Adm I, 1908:8).

Urzednicy państwowi i właściciele ziemscy utworzyli Rosyjskie Towarzystwo Rolnicze „Podlasie” z siedzibą w Siedlcach, które zostało zalegalizowane

30 czerwca/13 lipca 1911 r. Miało ono działać w granicach guberni siedleckiej (APLub, SGUds.Stow, 49).

Tuż przed formalnym utworzeniem guberni chełmskiej Zarząd Główny Reform Rolnych i Rolnictwa 14/27 kwietnia 1912 r. zarejestrował Rosyjskie Towarzystwo Rolnicze Chełmszczyzny i Podlasia z siedzibą w Chełmie. Obok realizacji zadań ekonomicznych, miało ono wspierać życie kulturalne. Przewodniczącym towarzystwa został arcybiskup prawosławny Jevłogij (1912–1914). W 1914 r. należało do niego 106 członków rzeczywistych i 29 wspierających. Wśród członków rzeczywistych było: 50 duchownych prawosławnych, 46 urzędników państwowych, sześciu chłopów, dwóch właścicieli ziemskich i dwóch nauczycieli szkół ludowych; a wśród wspierających: 14 urzędników, 11 duchownych oraz cztery kobiety (APLub, RGL-Adm I, 1913:82).

Z inspiracji władz państwowych wspomniany M. Kobrin wraz z grupą nauczycieli i urzędników państwowych założył Ludowo-Oświatowe Towarzystwo Rusi Chełmskiej z siedzibą w Chełmie. Zostało ono zarejestrowane 25 czerwca/8 lipca 1907 r. Celem organizacji był rozwój społeczno-polityczny i ekonomiczny Chełmszczyzny i Podlasia. W latach 1909–1910 skupiało ono 213 członków rzeczywistych i 301 wspierających (AGAD, KGGW, 7198; APLub, KGL, 1908:150/st.I; APLub, LGUds.Stow, 15, 134; APLub, RGL-Adm I, 1908:8).

Wśród Rosjan w Kongresówce stosunkowo słabo rozwijał się ruch sportowy. Pracownicy uczelni wyższych i szkół średnich doprowadzili do zalegalizowania 17/30 grudnia 1912 r. Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół Rosyjski” w Warszawie, na którego czele stał w latach 1913–1914 prof. Uniwersytetu Warszawskiego Władimir Francev (APWar, WGUds.Stow, 926, 1055). Urzędnicy powiatowi byli założycielami Kółka Sportowego w Miechowie. Organizację zalegalizowano 11/24 kwietnia, a jej statut zatwierdzono 29 kwietnia/12 maja 1914 r. (APKiel, RGKiel,6304; APKiel, UGKiels.Stow, 40). W latach 1909–1910 istniał w stolicy Kongresówki oddział Petersburskiego Towarzystwa Atletycznego, który uległ likwidacji z powodu konfliktów między członkami (AGAD, KGGW, 7895).

Władze nie zgodziły się natomiast na powstanie towarzystwa miłośników gry w bilard w Warszawie w 1907 r., podejrzewając, że będzie to miejsce uprawiania gier hazardowych (APWar, WGUds.Stow, 472). Nie powiodła się w latach 1907–1908 próba założenia w mieście oddziału Wszechrosyjskiego Klubu Sportowego (AGAD, KGGW, 7262; APWar, WGUds.Stow, 507).

Urzędnicy państwowi i oficerowie wojska byli założycielami rosyjskich klubów łowieckich. Minister wojny zalegalizował 31 lipca/13 sierpnia 1908 r. Towarzystwo Myśliwskie 48 Rezerwowej Brygady Piechoty w Warszawie (AGAD, KGGW, 6597; APWar, WGUds.Stow, 684, 973), a gubernatorzy 28 kwietnia/11 maja 1909 r. – Towarzystwo Prawidłowego Myślistwa w osadzie Kibarty, powiat wyłkowyski (AGAD, KGGW, 6597; APWar, WGUds.Stow, 973),

2/15 marca 1912 r. – Towarzystwo Miłośników Prawidłowego Myślistwa w Kielcach (APKiel, RGKiel, 6032, 6293) oraz 24 marca/6 kwietnia 1914 r. – Towarzystwo Prawidłowego Myślistwa w Chełmie (APLub, ChGUds.Stow, 168).

Odmowa spotkała grupę chcącą utworzyć drugie towarzystwo myśliwych w Kielcach w 1912 r., bowiem władze uznały, że wystarczy już powstałe (APKiel, UGKiels.Stow, 25).

W Królestwie Polskim w latach 1861–1914 powstały co najmniej 84 rosyjskie organizacje społeczne różnych typów i 10 oddziałów. Do 1906 r. założono ich odpowiednio 27 i pięć. W miastach gubernialnych utworzono 61 struktur (w tym w Warszawie 29), miastach powiatowych – 28, innym mieście – jedną oraz granicznych osadach kolejowych – cztery. Nieopracowanie dotychczas akt Wydziału Administracyjnego Rządu Gubernialnego Warszawskiego (1867–1915) oraz zniszczenie akt władz gubernialnych w Suwałkach i szczątkowy ich stan w Płocku uniemożliwia pełne ukazanie struktur legalnego życia społecznego w Kongresówce. Działania administracji państwowej wobec stowarzyszeń cechował legalizm, bez ulg dla Rosjan. Członkowie organizacji społecznych, z wyjątkiem stowarzyszeń spożywców i towarzystw kredytowych, dzielili się na pełnoprawnych rzeczywistych – wnoszących składki roczne w pełnej wysokości, wspierających płacących składki niepełne oraz pełnoprawnych honorowych wybieranych za zasługi. „Profil” społeczno-zawodowy Rosjan przybywających do Kongresówki, wśród których dominowali urzędnicy państwowi oraz oficerowie wojska i policji, determinował typy tworzonych przez nich organizacji. Najwięcej było organizacji dobroczynnych (22 i sześć oddziałów), towarzyskich (19) oraz kulturalnych i bibliotecznych (17).

Bibliografia

Archiwalia

Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD), zespół:

Kancelaria General-Gubernatora Warszawskiego (KGGW), sygn.: 2174, 2267, 2565, 2591, 2607, 2714, 2718, 2719, 2803, 6471, 6597, 6834, 7193, 7194, 7198, 7200, 7202, 7262, 7330, 7354, 7365, 7457, 7521, 7895, 8132.

Archiwum Państwowe w Białymstoku (APBiał), zespół:

Kancelaria Gubernatora Łomżyńskiego (KGL), sygn.: 749, 758, 806, 852, 864, 1033, 1185, 1216.

Archiwum Państwowe w Kielcach (APKiel), zespoły:

Rząd Gubernialny Kielecki (RGKiel), sygn.: 5462, 6031, 6032, 6086, 6293, 6304.

Urząd Gubernialny Kielecki do spraw Stowarzyszeń (UGKiels.Stow), sygn.: 1, 5, 14, 25, 40.

Archiwum Państwowe w Lublinie (APLub), zespoły:

Chełmski Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń (ChGUds.Stow), sygn.: 149, 152, 153, 168.

Kancelaria Gubernatora Lubelskiego (KGL), sygn.: 1866:158, 1867:78, 1867:110, 1868:213, 1868:267, 1870:60, 1876:386, 1880:14, 1881:159, 1885:218, 1887:301, 1888:419, 1889:103, 1889:235, 1890:243/a, 1895:335, 1898:101, 1898:235, 1899:253, 1899:271, 1908:150/st.I.

- Lubelski Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń (LGUds.Stow), sygn.: 14, 15, 16, 125, 131, 132, 133, 134, 150, 153, 154.
- Rząd Gubernialny Lubelski – Wydział Administracyjny – Referat I inspektorsko-nadzorczy (RGL-Adm I), sygn.: 1868:178, 1869:291, 1868:245, 1872:35, 1873:215, 1879:33, 1896:123, 1898:54/a, 1901:125, 1902:90, 1905:77, 1906:51, 1906:105, 1907:63, 1907:136, 1908:8, 1908:48, 1913:82.
- Siedlecki Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń (SGUds.Stow), sygn.: 49, 111, 112, 119.
- Archiwum Państwowe w Łodzi (APŁódź), zespoły:
- Kancelaria Gubernatora Kaliskiego (KGKal), sygn.: 258, 566, 848, 2232, 2385.
- Rząd Gubernialny Piotrkowski – Kancelaria Prezydialna (RGP-Prez), sygn.: 294, 311, 792, 866, 977, 1101, 1146, 1170.
- Rząd Gubernialny Piotrkowski – Wydział Administracyjny (RGL-Adm), sygn.: 6193, 6340, 7080, 7174, 7458, 7736.
- Archiwum Państwowe w Radomiu (APRad), zespoły:
- Rząd Gubernialny Radomski II (RGR II), sygn. 324.
- Urząd Gubernialny Radomski do spraw Stowarzyszeń i Związków (UGRds.Stow), sygn.: 2, 8, 10, 56.
- Archiwum Państwowe w Warszawie (APWar), zespół:
- Warszawski Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń (WGUds.Stow), sygn.: 24, 51, 196, 314, 343, 356, 400, 472, 507, 515, 565, 605, 608, 677, 684, 703, 718, 739, 746, 779, 791, 823, 903, 919, 923, 926, 955, 973, 965, 981, 996, 1017, 1055, 1101, 1103.

Źródła drukowane

- Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego. Rok 1914 (1915), Grabski, W. (oprac.). Warszawa.
- Zbiór praw obowiązujących w guberniach Królestwa Polskiego (1888), seria II, t. 6. Warszawa.
- Zbiór praw obowiązujących w guberniach Królestwa Polskiego (1889), seria II, t. 8. Warszawa.

Opracowania

- Ilnatowicz, I. (1981), Uniwersytet Warszawski w latach 1869–1899. W: Kieniewicz, S. (red.), Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1807–1915. Warszawa, 378–494.
- Kępski, C. (1993), Towarzystwa dobroczynności w Królestwie Polskim (1815–1914). Lublin.
- Kiepuska, H. (1981), Uniwersytet Warszawski w latach 1899–1915. W: Kieniewicz, S. (red.), Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1807–1915. Warszawa, 495–581.
- Lech, M. J. (1974), Drukarnie, księgarnie, biblioteki i czytelnie w guberniach siedleckiej, łomżyńskiej i suwalskiej Królestwa Polskiego w latach 1867–1905. W: Rocznik Białostocki. 12, 301–321.
- Szabat, B. (1983), Działalność kieleckich organizacji dobroczynnych na polu szerzenia oświaty elementarnej. W: Kieleckie Studia Historyczne. 3, 62–84.